

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ - I DERS NOTLARI

1. Sınıf - 1. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

DİLİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ:

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus konuları olan ve ancak bu konular çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar zinciri, seslerden örülmüş içtimai bir müessesesidir.

Lehçe: Dilin, bilinmeyen zamanlarda ayrılmış kollarıdır. Çuvaşça ve Yakutça Türkçenin lehçeleridir.

- Türkçe ise Ana Altaycanın lehçesidir.
- Lehçeler arasındaki farklar; ses, biçim ve kelime hazinesi gibidir.
- Söz dizimi de lehçeler arası fark olabilir.

Şive: Dilin bilinen tarihler arasında ayrılmış kollarıdır.

- Örneğin Kırgız Türkçesi veya Tatarca, Türkçenin şiveleridir
- Farklar, ses bilgisi ve şekil bilgisi üzerindedir. Ek ve kelime farkı yoktur.

Ağız: Bir dilin konuşulduğu alandaki bölgeler arası farktır.

- Konya ağızı, Erzurum ağızı vs.
- Ülkemizin resmi dili "İstanbul Ağızı"dır.
- Ağızlar arası fark ses bilgisiyle sınırlıdır.
- Biçim farkı yoktur.

Yazı Dili: Edebî dil, resmî dil, ölçümlü dil gibi tanımlar da kullanılır. Yazıda kullanılan dildir. Versiyonları:

1. **Standart (Ölçümlü) Dil:** Bir dilin ağızları içerisinde bir tanesidir.
2. **Resmî Dil:** Devletin kabul ettiği dildir. Resmî yazışmalarda kullanılır.
3. **Edebî Dil:** Edebiyat ve sanatta kullanılan dildir.
4. **Kültür Dili:** Belli bir topluluğun yarattığı dildir.
5. **Terim (Bilim Dili):** Belli bir bilim dalı çalışanları tarafından kullanılan dildir.
6. **Argo Dil:** Herhangi bir topluluğun, müstehcen kelimelerle örülü dilidir.
7. **İdyolet:** Kişi hakkına bilgi edinilebilen tek kişilik bir dildir.
8. **Lingua Franca:** Kabaca ortak anlaşma dilidir. Bir arada yaşamak zorunda kalan halkların ortak dili olarak kabul edilir.

TÜRKÇE

Türkçe, Ana Altay dilinden türemiştir. Ana Altay dili 8000 yıl önce parçalanmıştır. Dolayısıyla Türkçe 8000 yıllık bir dildir.

DİLBİLGİSİ

Bir dilin özellikleri, kuralları, şekilleri üzerindeki araştırmaların tümüne birden dilbilgisi denmektedir.

Art Zamanlı İnceleme: Tarihi zamanlar içerisinde dili inceler. Örneğin eski Türkçe ile Osmanlı Türkçesi

Eş Zamanlı İnceleme: Belli dönemler içerisinde dili inceler. Örneğin Kırgız Türkçesi ile Azeri Türkçesi

Amaçları Açısından Dilbilgisi:

1-) Kuralcı: Yazı dilini esas alır. Dilin kullanımıyla ilgili neyin doğru, neyin yanlış olduğunu kurallar halinde belirler.

2-) Tasfiyeli (Betimleyici): Dilin belli bir zamandaki durumunu yargılamadan olduğu gibi tasnif etmeye çalışır. Dilleri, nasıl konuşulup yazılacağıyla değil; konuşma ve anlama olaylarının nasıl gerçekleştiği ile ilgilenir. Kural koymaz, var olanı inceler.

3-) Karşılaştırmalı: Bir ana dilden doğan dil, lehçe, şive ve ağızların hepsini birden çoğunu veya bazılarını inceleme konusu yapar. Bunları birbirleriyle karşılaştırarak benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyar. KDB, sadece aynı ana dilden doğan dil ve ağızlardan yapılmaz, farklı dillerden gelen karşılaştırmaları da yapar.

4-) Tarihi: Dilin bilinen en eski dönemlerinden başlayarak gelişim aşamalarını ve değişimleri inceler.

5-) Filolojik: Bir dile ait yazılı ürünlerin, edebiyat tarihi, edebiyat bilgisi, dilbilgisi, metin tamiri ve metin eleştirisi açısından inceler.

Dilbilgisinin Dalları:

a) Ses Bilgisi: Bir dilin ses kurallarını içeren daldır.

b) Şekil Bilgisi (Morfoloji): Basitçe ekler veya köklerle ve onlar arasındaki ilişkilerle ilgilenir.

c) Köken Bilgisi (Etimoloji): Kelimelerin kökleri ile uğraşır. Hangi kelimenin hangi kökten geldiğini inceler. Sadece kelimelerle değil eklerle de ilgilidir.

ç) Söz Dizimi: Kelimelerin cümledeki dizilişi ile ilgilenir. Sadece kelimelerin sırası değil, cümlelerin yapıları ile de uğraşır.¹

d) Anlam Bilimi (Semantik): Kelimelerin, cümlelerin ve metinlerin anlamları ile ilgilenir.

e) Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji): Bir dilin lehçe, ağız, şive gibi kollarıyla ilgilenir. Bir yazı dili bölgesindeki ağızlar ile ilgilenir.

f) Sözcük Bilgisi (Leksikoloji): Dildeki kelimeler ve kelime hazinesi ile ilgilenir.

SES BİLGİSİ

Dil Sesleri: Ses organları tarafından üretilen, kulak zarının duyabildiği dilin en küçük yapı taşıdır. Harf ise seslerin yazıya geçebilmesini sağlar.

Alfabe: Her dilin kendi konuşma dilini yazıya geçirmek için kullanılan harflerin bütünüdür.

- Harflerin alfabedeki diziliş sırası bellidir.
- Türk alfabesi Latin kökenlidir.
- Arapça'da elifbağ (Elif + Be harflerinin birleşimi)
- Genelde, Alfa+Beta (Alfabe)
- Türkçede ise Abece olarak isimlendirilir.

Bir dildeki seslerin sayısı alfabedeki harf sayısından fazladır. Örneğin Türkçede â veya ê sesleri olmasına rağmen bu sesler alfabede yoktur.

¹ Türkçede söz dizimi eklerle yakından ilgilidir.

Transliterasyon: Genellikle eski metinlerin okunmasında kullanılır. Bu yol kullanılarak çözümlene yapılır. Kabaca; bir dildeki harf ve işaretleri başka dillere aktarmaktır.

Fonetik Alfabe: Konuşma seslerinin niteliklerini herhangi bir kayba meydan vermeksizin aynen yazıya geçirmede kullanılan alfabedir.

Uluslararası Fonetik Alfabe: Fransa'da "Ses Bilgisi Öğretmenleri Derneği" tarafından kurulmuştur. Daha sonra "Ses Bilim Derneği" adını almıştır. Bu alfabaya göre örn; Ø işareti "th"ye eşittir.

Ses Birim (Fonem): Dilbilimde anlam ayırıcı özelliği olan seslere denir. Örn: Kar – Kâr (a, â) Ses birimler / (yatık çizgi) arasında gösterilir.

Alt Ses Birim (Allofon): [-] (köşeli parantez içerisinde gösterilir.

İmla: Dilin yazıya geçirilmesidir. Aynı zamanda "yazım" denmektedir. Çeşitli ölçütler kullanılır. Bizim dilimizde "sesçil" yani her sese bir harf usulü kullanılmaktadır.

- Örneğin İngilizce'de ş sesi için "sh" kullanılmaktadır.
- İmla ile ses kuralları arasında farklılık olabilir: *Adet* ile *âdet* arasındaki fark gibi.

ÜNLÜLER (VOKALLER)

Oluşumları sırasında hiçbir engele takılmadan çıkan seslerdir.

Ünlülerin Sınıflandırılması:

Ünlülerin oluşumunda çene, dil ve dudak etkilidir. Ağızdan çıkanlara ağız ünlüsü, burundan çıkanlara ise geniz ünlüsü denmektedir. Türkçede geniz ünlüsü yoktur. **Sedalı** yani **tonlu** sesler, oluşumları sırasında ses tellerini titreştirirler.

- Teşekkül noktalarına (dil durumuna) göre:** Kalın (Art) ve ince (ön) ünlüler
- Açıklık-kapalılık derecesine (çenenin durumuna) göre:** Geniş (alçak) ve dar (yüksek) ünlüler
- Dudakların durumuna göre:** Düz ve yuvarlak ünlüler
- Boğumlanma sürelerine göre:** Kısa ve uzun ünlüler

İkiz Ünlüler: Aynı hecede yer alan iki ünlüdür.

- Eşit İkiz Ünlüler:** aa, ee... gibi. Her ikisi de nitelikçe aynıdır.
- Yükselen İkiz Ünlüler:** ie, ia... gibi. İkincisi birincisine göre daha güçlüdür.
- Alçalan İkiz Ünlüler:** ei, ai... gibi. Birincisi ikincisine göre daha güçlüdür.
- Yalancı İkiz Ünlüler:** ey, ay... gibi. Bir ünlü bir de yarım ünlüden oluşurlar.

Ünlülerin Özellikleri Tablosu:

Ünlü	Çenenin Durumu	Dilin Durumu	Dudakların Durumu
a	Geniş	Kalın	Düz
e	Geniş	İnce	Düz
ı	Dar	Kalın	Düz
i	Dar	İnce	Düz
o	Geniş	Kalın	Yuvarlak
ö	Geniş	İnce	Yuvarlak
u	Dar	Kalın	Yuvarlak
ü	Dar	İnce	Yuvarlak

ÜNSÜZLER (KONSONANTLAR)

Ünlüler dışında kalan diğer seslere "ünsüz sesler" denir. Ünsüzler, çıkışlarında sesler belirli bir engele uğrarlar. Her dilde ünsüzlerin sayısı ünlülerin sayısından fazladır.

Ünsüzlerin Sınıflandırılması:

- Sedalı - Sedasız:** b,c,d... - f,s,t,k,ç,ş,h,p
- Teşekkül Noktasına Göre:** Dudak, Diş-Dudak, Diş, Damak-Diş, Ön Damak, Arka Damak, Gırtlak
- Sürekli - Süreksiz:** b,k,t... - y,f,v
- Nazal – Nazal Olmayan:** m,n,ñ – diğerleri

HECE

Konuşurken ağızımızdan veya burnumuzdan hava kesintilerle çıkar. İşte bu kesintilere hece denir. Bir başka deyişle "aynı nefes baskısı altında çıkan ses ve ses grupları"dır. Türkçede her ünlü bir hece oluşturabilir. Örneğin "o da" buradaki "o" bir hecedir.²

v	: o
vc	: ol
cv	: bu
cvc	: tür
cvcc	: Türk
vcc	: ilk

- Türkçede hece sonunda bulunmayanlar: "lm" film, "vm" kavm
- Türkçede hece sonunda bulunabilenler: "lt" alt, "st" üst

Açık Hece: Hecenin sonunda ünlü varsa (.)

Kapalı Hece: Hecenin sonunda ünsüz varsa (-)

Eski Türkçeden Yeni Türkçe'ye Değişimler

Dilin Değişimi:

1. Dilin ses yapısındaki değişimler
2. Dilin şekil yapısındaki değişimler
3. Dilin kelime bilgisi (söz varlığı) alanındaki değişimler
4. Cümle yapısındaki değişimler olmak üzere dört kısımda incelenir.

² **v:** Vocal (Vokal) / **c:** Consonant (Konsonant)

1) Ses Yapısındaki Değişmeler: ³ / ⁴

E.T: b- > T.T: Ø / bol- > ol-

E.T: b- > T.T: v / bar- > var-

E.T: -d, -d- > T.T: y / tod- > doy-

E.T: k- > T.T: g / küven > güven / köz > göz

E.T: t- > T.T: d / toy- > doy-

2) Şekil Yapısındaki Değişmeler:

Etkilerdeki değişmelerdir. Ya eskiden kullanılan bir ekin kaybolması, sonradan ortaya çıkması ya da biçim ve görev değiştirmesidir.

E.T > E.A.T > T.T

-dağı, -deği > -isar, -iser > Ø

Yükleme ekinin değişti mi:

-l, -n > sab-l-m-l-n > söz-üm-ü / -l, -g > sab-l-g > söz-ü / -nı > biz-ni > biz-i

-gun: inigün / -f: tigit (tigin "prens" in çoğulu) / -an: oğlan / er- > i-

3) Söz Varlığındaki Değişimler:

Dilde kullanılan kelimelerin değişmesidir. Yani eskiden kullanılan bazı kelimeler zamanla unutulmuş ya da eski dilde olmayan bazı sözcükler dile girmiştir.

Örneğin Türkler Maniheizm dinini kabul ettiklerinde eski dinleri olan Göktanrı dinine ait kavramları unutmüşler ve Maniheizm'e ait yeni kelimeler dillerine girmiştir, onları benimsemişlerdir.

4) Söz Dizimindeki Değişiklikler:

Türkçe'nin söz diziminde cümledeki temel öğelerin sıralanışı eskiden beri aynı kalmıştır.

ÇAĞDAŞ TÜRKÇE'NİN SES ÖZELLİKLERİ

1. Türkçede kalınlık-incelik uyumu vardır:

Gerçekte ses benzeşmelerinin bir sonucudur. Benzeşme ise, bir sesin komşusu olan sesi kendisine benzetmesidir.

Önceki ses sonraki sesi kendisine benzetebilir. Bu duruma **ilerleyici benzetme** denir. Tam tersi durumda ise yani sonraki ses önceki sesi kendisine benzetirse buna da **gerileyici benzetme** denir. Türkçede ilerleyici benzetmeler daha yaygındır.

Örneğin: -ca, -ce eki bir kelimeye eklenince: adam+ca > adamca olur. Adamce olmaz. Kalın sese kalın ek gelir. Uygun olan seçilir.

³ **Kullanılışı:** -x-: Kelime içinde / -x kelime sonunda / x- kelime başında

⁴ **En az çaba prensibi:** İnsanlar konuştukları zaman mümkün olan en az çabayı sarf edip konuşmaya çalışırlar.

a	a, ı	kara	ı	ı, a	ışık
e	e, i	etek	i	i, e	bilge
o	u, a	oyun	u	u, a	uçak
ö	ü, e	önce	ü	ü, e	ülkü

Hangi ünlüden sonra hangi ünlünün geleceği yandaki tabloda gösterilmiştir.

Bu kural, Uygurca hariç tüm tarih boyunca her Türkçede bulunmaktadır.

• Türkçe oldukları halde kalınlık-incelik uyumuna uymayanlar (Uyum dışı):
kardeş – anne – elma

• Bazı ünsüzlerin inceltici etkisi vardır:
Unan- > İnan- / Kangı > Hani

• Bazı alıntı kelimeler kalın ünlüyle bittiği halde ince ünlülü ek alabilir:
dikkat+li > dikkatli / gol+u > golü

• Uzun zaman önce dilimize girmiş yabancı kelimeler benzeşme sonucu kurala uymuştur:
çehar +yek > çeyrek / dūr+bin > dürbün

2. Türkçe kelimelerde ilk heceden sonra /o/ ve /ö/ bulunmaz:

• Bir kelimenin ilk hecesinden sonra /o/ ve /ö/ bulunmaz. Böyle olursa, o kelime yabancıdır:
Terörist / motor

• "-yor" eki istisnadır; çünkü bağımsız bir fiilin eklenmesidir.

• Kalınlık-incelik uyumunda da olduğu gibi, birleşik sözcükler de bu kuralın istisnaları arasındadır.

3. Türkçede düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır:

• a, e, ı, i ünlülerinden sonra yine a, e, ı, i ünlüleri gelir.

• o, ö, u, ü ünlülerinden sonra ise o, ö, u, ü ve a, e ünlüleri gelir.

• Dudak uyumu da denmektedir.

• 15. asırdan sonra şekillenmeye başlamıştır.

• Türkçe kökenli bütün kök/gövde ya da çekimli sözcükler bu kurala uyar.

• *avuç, çamur, kabuk...* gibi sözcükler, yanlarındaki ünlüleri yuvarlaklaştırıcı etkisi olan /b, m, v/ dudak ünsüzlerinin etkisiyle bu uyumun dışında kalır. Ancak bu sözcükler Anadolu ağzlarının çoğunda dar ünlüyle söylenir.

• *baraj, enerji, şişe...* gibi yabancı sözcüklerin bir bölümü rastlantısal olarak bu kurala uymaktadır. Çok uzun süre önce Türkçe'ye giren yabancı kökenli sözcükler, sonradan düzlük yuvarlaklık uyumuna girebilir:

zeyt:n >> zeytin, du:rbi:n >> dürbün... gibi

İstisnaları:

• Dudak sesleri, yanlarındaki düz sesleri yuvarlaklaştırır. Örn: *sav-ur > savurmak*

• "-yor" eki istisnadır. Örn: *gel-e-yor > geliyor* olur.

4. Türkçe kelimelerde aslî uzun ünlü bulunmaz:

- Aslî uzun ünlüler, ses olayları sonucu meydana gelmeyen ünlülerdir.
- “Var” tek başına normal okunur; fakat “var+ol” “vâr ol” şeklinde okunur. Bu durum bir istisnadır ve bu durumda aslî uzun ünlü açığa çıkar.
- Bir kelime uzun ünlü varsa bu kelime Türkçe değildir. Örneğin: *Dâvâ, mânâ*

5. Türkçede kelime başında şu ünsüzler bulunmaz: “c, f, ğ, h, j, l, m, n, p, r, s, ş, v, z, ŋ”:

İstisnaları:

- *k- > h- kangı > hangi* gibi değişen kelimeler.
- *Şırlı* veya *hırlı* gibi yansıma kelimeler.
- *Ne* ve türevleri (*niçin, neden, nasıl*).
- *Şimdi, vur* kelimeleri.

Bu seslerden bazıları aslî Türkçe seslerden değildir. Yani eski Türkçe devresinde yoktur. Bunlar: c, f, g, h, j, ve v'dir.

6. Türkçede kelime sonunda şu ünsüzler bulunmaz: “b, c, d, g, ğ”:

- Bu kelimeler yabancı kökenlidir.
- Örn: *psikolog, katalog, lig...* gibi
- *Ad, od, sac, yed-* kelimeleri bu kuralın dışındadır.

7. Türkçede kelimelerde boşluk yoktur. Bir kelime iki ünlü yan yana yazılmaz:

- Örn: *Saat, şiir, şair...* gibi
- Bazı durumlarda iki ünlü bir araya gelebilir. Bu durumda yardımcı ses yani kaynaştırma harfi kullanılır. Örn: *Sıra + a = sıraya*

8. Türkçede aslî olarak ikiz ünlü yoktur.

- İkiz ünlü, tek ses olarak kabul edilen ve tek hecede bulunabilen ikiz ünlülerdir.
- Türkçe kelimelerde birincil (aslî) ikiz ünlü yoktur.
- Alçalan ve yükselen olmak üzere iki örneğini görürüz.

9. Türkçede kelime kökünde ikiz ünsüz yoktur:

- Vurgulamaya ve tarihsel gelişime dayalı birkaç kelime dışında (*assı, anne, elli...* gibi) sözcük kökünde ikiz ünsüz bulunmaz.
- Yabancı dillerden alınan kelimelerin bir bölümünde ikiz ünsüzler korunur. Örn: *millet, cennet, pizza...* gibi.
- Arapça kökenli kimi kelimelerin sonunda ikiz ünsüz bulunur, bu ünsüzler Türkçe söyleyişte tekleşir; fakat bu ek aldıklarında özgün biçimleri ortaya çıkar.
- Örn: *ret > reddi, his > hisset...* gibi

10. Türkçede ünsüz uyumu vardır:

- Tonluluk, tonsuzluk bakımından incelenir. Tonludan sonra tonlu, tonsuzdan sonra tonsuz ünsüz gelir. Örn: *Sınıfta, kolda...* gibi.

11. Türkçede ünlü-ünsüz uyumu vardır:

- Türkçe bir hece ağzın ön veya arka bölgesinde oluşan ünlüler veya ünsüzler aynı hecede kullanılır.
- Ünlü-ünsüz uyumu bulunmayan kelimeler yabancı kökenlidir.

12. Türkçede hece sonunda belli ünsüz çiftleri bulunabilir:

- l, n, r, s ve bunlardan sonra ç, t, p, k, s ünsüzleri gelir. Örn: *alt, ölç, örs...* gibi.
- Yabancı dillerden alınan kelimelerle, söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftlerinin sayısı artmıştır. Örn: *aşk, film, nötr...* gibi.
- Kimi yabancı kökenli kelimelerdeki ünsüz çiftleri arasında ünlü türemesi görülür. Örn: *ilm > ilim, film > film...* gibi.

13. Türkçede aslî olarak c, f, v, ğ ünsüzleri ilk hecede bulunmaz.

14. Türkçede kelime kökünde veya hece sonunda yan yana üç ünsüz bulunmaz:

- Bu kelimeler yabancı kökenlidir.
- Örn: *Kontr, sfenks...* gibi.

15. Türkçede söz başında iki ünsüz bulunmaz:

- İlk hecedeki /l/ kimi kelimelerde çok zayıflamış, adeta kaybolmuştur.
- Örn: *Tren, spor, traş...* gibi.

16. /ğ/ ilk hece sonunda bulunabilir:

- Örn: *Ağ, dağ, oğ...* gibi.

Yabancı kökenli sözcüklerin belirlenmesi

Türkçe'nin yukarıda sayılan ses özellikleri göz önüne alınarak, herhangi bir metinde yer alan sözcüklerin Türkçe olup olmadığı anlaşılabilir.

SES OLAYLARI

Ses olayları, dil seslerinin, oluşturdıkları anlamlı ve görevli ses birliklerinde uğradıkları değişimlerdir.

Bu mekanik değişimler seslerin düşmesi, yeniden türemesi, yer değiştirmesi vb. biçimlerde gerçekleşir. Dildeki değişmelerin nedenlerinden birisi **en az çaba yasasıdır**. (Bknz. D.N⁴)

Ünlü Düşmesi

Sözcüğü oluşturan ünlülerden birinin kaybolmasıdır. Ünlünün düştüğü yere göre sözcük başında, içinde veya sonunda görülür.

Türkçede iki heceli kimi sözcükler, ünlü ile başlayan ek aldıklarında, orta hecede kalan dar ünlüler, özellikle organ adlarında, düşer. Bunun nedeni, orta hece ünlüsünün vurgusuz olmasıdır. Konuşma dilinde gazete > gazte > gaste örneğinde olduğu gibi, nadiren geniş ünlü de düşebilir. Orta hece ünlüsünün düşmesi, Türkçe'nin en yaygın ses olaylarından biridir:

- deġenek > deġnek
- ısıcak > sıcak
- güveyi > güvey ... gibi

Ünlü Türemesi

Sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünlünün sonradan çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Özellikle ana dilin ses dizgesine uymayan alınma sözcüklerde, iki ya da daha fazla ünsüz arasında kısa bir ünlünün türemesi, hece yapısının kolaylaşmasını yani yerleşmesini sağlar. Ünlünün türediği yere göre, sözcük başında, içinde ya da sonunda görülür:

- (Fr.) station > istasyon
- azcık > azıcık
- hacc > hacı ... gibi

Büzülme / Hece Kaynaşması

Bir sözcükte, kimi zaman ünlülerden birinin, kimi zaman da ünlülerle birlikte, yanlarındaki zayıf ünsüzlerin kaybolmasıdır:

- posta+hane > postane
- pek+iyi > pekiy > peki
- deġil mi > di mi ... gibi

Ön Damaklılaşma, Arka Damaklılaşma

Sözcükteki art ünlülerin çeşitli seslik nedenlerle ön ünlülere dönüşmesi ön damaklılaşmadır. Genellikle benzeşme sonucunda ya da ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkarlar:

- yana (E.T) > yine
- yaşıl (E.T) > yeşil

Sözcükteki ön ünlülerin çeşitli seslik nedenlerle art ünlülere dönüşmesi ise arka damaklılaşmadır:

- isig (E.T) > ısı
- tengri (E.T) > tanrı

Düzleşme, Yuvarlaklaşma

Sözcüklerdeki yuvarlak ünlülerin düz ünlülere dönüşmesi, düz ünlülerin de yuvarlak ünlülere dönüşmesidir. Yerine göre sözcük başında, içinde ya da sonunda olabilir:

- yumurta > yımırta
- baba > buba
- hami:r > hamur ... gibi

Kısalma, Uzama

Sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa ünlüye dönüşmesi ve tam tersi durumdur:

- metin (İng.) > miting
- kita:b (Ar.) > kitap
- mura:d (Ar.) > murat ... gibi

Ünlü Birleşmesi

Ünlüyle biten bir sözcüğün, ünlü ile başlayan bir ek alması ya da sözcük ile birleşmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki ve ikinci sözcüğün başındaki ünlülerden birinin düşmesidir:

- ne oldu > noldu
- ne ise > neyse

- sütlü aş > sütlaç ... gibi

Ünsüz Türemesi

Sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünsüzün sonradan ortaya çıkmasıdır:

- örküç (E.T) > hörgüç
- kılıç > kılınç
- elbet > helbet ... gibi

Ünsüz Düşmesi

Sözcüğü oluşturan ünsüzlerden birinin düşmesidir. Ünsüzün düştüğü yere göre sözcük başında, içinde ya da sonunda olabilir:

- bol- (E.T) > ol-
- engek (E.T) > emek
- tarıglag (E.T) > tarla ... gibi

Göçüşme / Yer Değiştirme

Sözcük içindeki seslerin yer değiştirmesidir. Genellikle /l, p, r/ ünsüzlerinin ikisinin birlikte bulunduğu sözcüklerde görülür.

Söz içinde birbirini izleyen sesler arasındaki yer değiştirmeye *yakın yer değiştirme*; birbirinden uzakta kalan seslerin yer değiştirmesine ise *uzak yer değiştirme* denilir:

- ekşi > eşki
- kibrit > kirbit
- bayram > baryam ... gibi

Benzeşme

Bir sözcükteki seslerin; oluşum noktası, nitelik veya nicelik bakımından birbirine benzemesidir. Benzeşme hem ünlülerde hem de ünsüzlerde görülür. Benzeşme sırasında seslerden birinin kaybolmasına söğurma denilir:

- zeytu:n > zeytin
- doküman > doküman
- şoför > t ... gibi

/h, ş, t/ ünsüzleriyle biten sözcüklere gelen eklerin başındaki ünsüzler ötümsüzleşmiştir. Benzeşmeler gerileyici ya da ilerleyici olabilir. *penbe* > *pembe* gerileyici, *tesbit* > *tespit* ilerleyicidir.

Konuşma dilindeki pek çok benzeşme yazıda gösterilmez.

Aykırılışma / Başkalaşma

Aynı cins iki ünsüzden birinin, kakofoniyi ortadan kaldırmak üzere başka bir sese dönüşmesidir:

- attar > aktar
- aşçı > ahçı
- tepme > tekme ... gibi

Uzak, gerileyici, ilerleyici, sıralı vb. aykırılışma türleri vardır.

Hece Düşmesi

Sözcükte yer alan ve birbirine benzeyen hecelerden birinin düşmesidir:

- *başlayayım* > *başlayım*

- *ilerile* > *ilerle*
- *oyuna* > *oyna* ... gibi

Tekrarlanan sesler, Türkçe için kakofoniktir. Bu nedenle aynı sözcük içerisinde ikişer adet bulunan /ay/, /ur/, /li/, /le/ ses gruplarından biri düşer. Orta hece ünlüsünün vurgusuz olması, hece düşmesine yol açan diğer önemli bir etkidir.

İkizleşme / Tekleşme

İkizleşme, sözcük kökündeki herhangi bir sesin, yan yana iki kez yer almasıdır. Uzun ünlünün kısalması, vurgu gibi seslik nedenlerle ortaya çıkabilir:

- *eşek* > *eşşek*
- *aşağı* > *aşşığı*
- *ana* >> *anne* ... gibi

Kimi Arapça kökenli sözcüklerin özgün şekillerinde ikiz ünsüzler bulunur. Türkçe'ye giren bu tür sözcükler yalın halde tek ünsüzle söylenir ve yazılır; fakat ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında özgün şeklindeki ikiz ünsüzler tekrar ortaya çıkabilir:

- *hakk* > *hak* > *hakk-ın*
- *hadd* > *had* > *hadd-i*
- *hall* > *hal* > *hall-et-* ... gibi

Özgün yazılışlarında ikiz ünsüz bulunan Fransızca sözcükler Türkçede söyleyişte ve yazımda tekleşir:

- *allergie* > *alerji*
- *collection* > *koleksiyon*
- *intellectuel* > *entelektüel* ... gibi

Ötümlüleşme / Ötümsüzleşme

Çeşitli seslik nedenlerle, sözcükteki ötümlü ünsüzlerin ötümsüz; ötümsüz ünsüzlerin ise ötümlü ünsüzlere dönüşmesidir:

- b-p | *tıbb* (Ar.) > *tıp*
- d-t | *mura:d* (Ar.) > *murat*
- g-k | *çalışgan* > *çalışkan* ... gibi

/p, ç, t, k/ ünsüzleriyle biten tek heceli bir bölüm Türkçe kökenli sözcük, ünlü ile başlayan ek aldığında söz sonundaki ünsüzün ötümsüzleştiği, aynı ünsüzle biten kimi sözlerde ise korunduğu görülür:

- *aç* > *acık*- ancak *aç* > *aç-ık*
- *uç* > *uc-u* ancak *uç* > *uç-ar*
- *yut-* > *yud-um* ancak *yut-* > *yut-ar* ... gibi

Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, ötümlü bir ünsüz veya ünlüden önce genellikle ötümlüleşir:

- *yığit* > *yığid-i*
- *dört* > *dörd-üncü*
- *tunç* > *tunca* ... gibi

Kimi sözcüklerde art zamanlı nedenlerle ikili şekiller vardır:

- *ak-ı* / *ağ-ı*
- *süt-ü* / *süd-ü*
- *yok-u* / *yoğ-u* ... gibi

Bazı yeni türetilen sözcüklerde ise ötümlüleşme görülmez:

- *erk* > *erk-e*

- *kırk* > *kırk-a*
- *çarp* > *çarp-ım* ... gibi

Arapça, Farsça kökenli sözcüklerin sonundaki ötümlü ünsüzler /b, c, d, g/; ab 'su', hac, had gibi çok az sayıda sözcüğün dışında ötümsüzleşir:

- *reng* > *renk* > *reng-in*
- *ta:c* > *taç* > *tac-ı*
- *derd* > *dert* > *der-i* ... gibi

Kullanım sıklığı yüksek olan yabancı kökenli sözcükler "ek alma" bakımından Türkçeleşebilir, yani son ses ötümsüz ünsüz, ünlü ile başlayan ek arasında kaldığında ötümlüleşebilir:

- İng. *winch* > *vinç* > *vinc-e*
- Fr. *grippe* > *grip* > *grib-e*
- Fr. *électrique* > *elektirik* > *elektriğ-e* ... gibi

Süreklileşme / Süreksizleşme

Süreklileşme, süreksiz ünsüzlerin, akıcı ya da sızıcı ünsüzlere dönüşmesidir:

- b > v | *ber-* (E.T) > *ver-*
- s > z | *domates* > *domatez* (hlk.)
- g > ğ | *yag* (E.T) > *yağ* ... gibi

Süreksizleşme ise, sürekli ünsüzlerin süreksiz ünsüzlere dönüşmesidir.

Diğer Morfofonetik Değişmeler

Artlık-önlük uyumu, dudak uyumları, ünsüz uyumu, ünlü-ünsüz uyumlarının yanı sıra yazıda gösterilmeyen ancak günlük dilde var olan bazı benzeşme örnekler:

- nb > mb | *sünbül* > *sümbül*
- zs > ss | *tuzsuz* > *tussuz*
- nl > nn | *onlar* > *onar* ... gibi

Bir ses olayı başka bir ses olayının nedeni ya da sonucu olabilir. Birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir.